

werd aangespannen, waarbij hij onder meer werd beschuldigd van atheïsme en het exploiteren van bordelen. Desondanks of juist daardoor mocht Torrentius zich verheugen in een grote populariteit onder het vrijzinnige deel van de Nederlandse culturele elite. Waarderende woorden voor hem zijn bijvoorbeeld te vinden in het werk van de dichter Mattheus Tegnagel (1613-1652), zoon van een Amsterdams schilder. Tegnagel had rechten gestudeerd te Leiden, maar beperkte zich verder tot het schrijven van scabreuze toneelkluchten en pamfletten waarin hij andere schrijvers over de hekel haalde. Dat leidde zelfs tot een van de vrij zeldzame processen in dit soort zaken. Tegnagel genoot een zekere faam. Hij duikt op in het kluchtboek *St. Niklaesgift*, evenals in Van Overbekes moppencollectie. Het is een typerend verhaal: Mattheus Tegnagel raakte met een van zijn makkers, die zo arm als hijzelf was, in de kroeg. Men was er vrolijk, maar eindelijk moest er geld op tafel komen. Er ontspint zich de volgende dialoog:

‘Ey, maat, betaal eens voor tweeën.’

‘Doet gij het eens, ik heb waarachtig geen klein geld etc.’

Op het leest moest er het hoge woord ten wederzijden uit dat zij allebei berooid waren.

‘Wat doet gij dan in de kroeg.’

‘Omdat ik dorst had.’

‘Hoe duivel durf je dorst krijgen als gij geen geld en hebt?’

Een andere bohémien dichter uit deze tijd is de Amsterdammer Bartholomeus Abba, die net als Tegnagel en Van Overbeke in Leiden rechten had gestudeerd.⁴¹ In zijn handgeschreven anekdotenbundel noemde de Amsterdamsche burgemeester Hans Bontemantel hem een ‘deurslag’. Met deze Abba onderhield de familie Van Overbeke banden.⁴² Er waren veel dichtende juristen, zoals de procureur Pieter Rixtel. Deze vriend van Jan Zoet nam in zijn *Mengelfrijmen* uit 1669 weer allerlei roddel over Abba op en zong de lof van ‘de wijn-kan, waeruyt haer [des dichters] Geest geboren wiert’.⁴³

Er komen meer anekdotes bij Van Overbeke voor met staaltjes bohémienachtig leven. Bijvoorbeeld over Laurens Bake (1629-1702). Deze ‘zeer gedebaucheerde’ dichtende telg uit een Amsterdamsche koopmansfamilie bewoonde het buitenhuis Scheybeek bij Haarlem, waar Vondel

wellicht onderdook toen hij in Amsterdam vanwege zijn toneelstuk *Palamedes* werd vervolgd.⁴⁴ Toen een vriend, die naar Brazilië vertrok, op Scheybeek afscheid kwam nemen, vond hij Bake op bed, hoewel het al elf uur was. Na zijn terugkomst, zeven jaren later, vond deze vriend hem ‘op hetzelfde fatsoen ende in hetzelfde postuur’. Het eerste dat hij zei was: ‘Mijnheer, ben je sedert ik u laatst zag nog niet opgeweest?’ Bakes bespottend van de burgerlijke waarden werd in deze mop tot in het absurde doorgevoerd.

De alternatieve kunstenaarscultuur sluit aan bij die van studenten, die van oudsher een grote mate van vrijheid werd gegund. Al in de Middeleeuwen mengden zich reizende studenten en vaganten van allerlei slag. De kans dat studenten in een stad als Leiden in slecht gezelschap terecht kwamen, was niet gering. Het ging bijvoorbeeld helemaal mis met de zoon van Aernouts vriend Constantijn Huygens jr. De jongen raakte als student te Leiden aan de drank en stierf op jeugdige leeftijd, naar verluid als gevolg van zijn bandeloze levenswijze.⁴⁵ De kleinzoon van een andere kennis van de familie Van Overbeke, Daniel Heinsius, dreigde eenzelfde lot. Nicolaas Heinsius raakte na zijn studie betrokken in een duel, ontvluchtte de Republiek en kwam als reizend kwakzalver aan de kost. Toch bracht hij het uiteindelijk tot lijfarts van de in Rome wonende Zweedse koningin Christina. Hij schreef de befaamde schelmenroman *De vermakelijke avonturier*.⁴⁶ Een vergelijkbare figuur is Hendrik Doedijns, een rond 1659 geboren telg uit een juristenfamilie, waarvan verschillende leden tot de kennissenkring van Van Overbeke behoorden. Blijkens diens *Anecdota*. Hendrik Doedijns werd advocaat, maar verruilde dat bestaan voor het schrijverschap. Hij verhaalde in zijn *Haegse Mercurius* over zijn ‘amoureuze conversatiën’ en voorliefde voor ‘een pint wijn’ en noemt zichzelf een ‘vrolijk Fransje’.⁴⁷

De bohème kende vrijere seksuele normen dan de burgerij. Verschillende bundels met libertijnse, al dan niet komische inhoud zijn uit studentenkringen voortgekomen.⁴⁸ Een voorbeeld is de erotische dichtbundel van Matthijs van de Merwede, die in 1651 in Den Haag verscheen bij Isaac Burchoorn, ook bekend als schrijver en uitgever van een soort kluchtboek.⁴⁹ Hetzelfde geldt voor schilders. Godfried Schalcken etste zichzelf als iemand die een obsceen gebaar maakt.⁵⁰ Uit iets later tijd dateert het erotische dagboek van de schilder Simon Eikelenberg.⁵¹ Typerend is ook het geval van de Zeeuwse regentenzoon Johan

Pieter Recxstoot, die als student in Leiden in zulke kringen terecht kwam, wilde trouwen met een toneelspeelster, maar uiteindelijk door zijn familie tot andere gedachten werd gebracht.⁵² Toneelspelers behoorden bij uitstek tot de marge van de samenleving, en zeker de vrouwen onder hen, die vrijwel gelijk werden gesteld met prostituees.

De opkomst van een bohème wordt door historici gesitueerd in het negentiende-eeuwse Frankrijk, waar onafhankelijke kunstenaars zich afzetten tegen de burgerij.⁵³ In de Republiek domineerde de burgerij al in de zeventiende eeuw, en dat riep toen al tegenkrachten op. De term bohème bestond nog niet, maar het idee dat kunstenaars zich onttrokken aan burgerlijke waarden en dat zij vrijheid hoger moeten waarderen dan rijkdom, was toen al te vinden.

Binnen de bohème zijn de traditionele rangen en standen doorbroken. Daardoor konden er mensen vanuit zeer uiteenlopende achtergronden – van toneelspelers tot regentenzonen – in verenigd zijn. Misschien dacht Hendrik Bruno daaraan toen hij in het grafscript dat hij voor zichzelf dichtte de regel opnam: 'Bruno was van Kalis-bende.'⁵⁴ Een kalis was iemand die niets te makken had. Het woord 'kalo' komt uit het Spaans en betekent zwart of zigeuner. Het was ook een synoniem voor zot; men sprak bijvoorbeeld van de 'kalis-schuit', zoals men deed van het narrenschip of de blauwe schuit. Later werd kalis een aanduiding voor landloper, en zo beeldde de schilder Adriaen van de Venne een 'Kalis-Boud' af, die hij rekende tot het 'eerloos volk'.⁵⁵ Bruno was een vriend van Van Overbeke, die zelf in zijn Indische reisverslag schertste dat hij dikwijls de kust van Calais had bevaren. Dat was een woordspeling op kalis. Met andere woorden, ook Van Overbeke rekende zich tot de kalisbende van de Gouden Eeuw, die een voorafschaduwing was van wat later de bohème zou gaan heten.

De *Anecdota*

De vijf bundels die Aernout van Overbeke aan het eind van zijn leven met moppen vulde, worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De Latijnse titel *Anecdota sive historiae jocosae* werd pas aan

het handschrift gegeven nadat de bibliotheek het in 1836 op een veiling had verworven. De boekjes ogen als schoolschriftjes. Ze bestaan uit enkele katernen papier, bij elkaar gehouden door een oud stuk perkament. Het manuscript is niet van een auteursnaam voorzien, maar in enkele anekdotes heeft Van Overbeke het werk gesigneerd, zoals in een gesprek met de deurwaarder Verbeek, tegen wie hij eens zei: 'A vous, monsieur Verbeek, onze namen schelen weinig.' 'Zij schelen niet met al,' zeide de secretaris Boot, 'want met een o [null] is het helpen.' Het grapje wordt in de mond gelegd van François Boot, secretaris van het Hof van Holland; de betreffende deurwaarder komt in het archief van het Hof voor als Cornelis van der Beek. Bijkomend bewijs is te vinden in een zesde deeltje in de reeks. Het bevat een familieboekje met een uitgebreide genealogie van het geslacht Van Overbeke.

De *Anecdota* bevatten 2440 moppen en anekdotes over de meest uiteenlopende onderwerpen. De bronnen van Van Overbeke zijn vermoedelijk divers geweest. Een deel kan getraceerd worden in oudere komische literatuur. Sommige moppen hebben een geschiedenis van vele eeuwen. Dat geldt zeker voor de 88 moppen die in de klassieke oudheid spelen rond bekende personen als koning Croesus of de komische figuur van Stratonicus. Deze moppen komen rechtstreeks uit de klassieke literatuur of via compilaties, zoals die van Erasmus, waarvan in 1672 een Nederlandse vertaling was verschenen. Andere moppen stammen uit de laat-middeleeuwse komische literatuur. Van Overbeke heeft veel geput uit de apofthegmata en anekdotenliteratuur. Zo zijn er enkele uitspraken opgenomen uit de uit 1455 daterende bundel van koning Alfonso van Aragon en Napels. Andere zijn overgenomen uit de collectie apofthegmata van de Engelsman Francis Bacon, gedrukt in 1625. Een enkele keer sloot Van Overbeke aan bij traditionele sprookjes en leugenverhaaltes. Een voorbeeld is de grap over een ruiter die zich met paard en al bij de haren uit een moeras trekt (2410). Hier ontwaren we een voorloper van de achttiende-eeuwse baron van Münchhausen, al was de populariteit van het leugendicht in Nederland reeds voorbij.⁵⁶

Veel nam Van Overbeke al dan niet rechtstreeks over uit gedrukte kluchtboeken. Zo zijn drie moppen uit de *Anecdota* terug te vinden in *Een nyeuwe clucht boeck* uit 1554. En van de 256 teksten in Jan de Bruines bundel *Jok en ernst* uit 1644 duiken er 24 op bij Van Overbeke. Een

aantal moppen is herleidbaar tot bundels met sneldichten van Constantijn Huygens en Adriaen Steyn. Die van Huygens gaan deels weer terug op Engelse *jestbooks*.⁵⁷ In de *Anekdota* komen achter elkaar ook een aantal moppen in het Frans en Italiaans voor, die vermoedelijk uit gedrukte voorbeelden zijn overgeschreven.

In verschillende moppen is de hoofdpersoon een traditioneel komisch personage. Van Overbeke sloot hierbij aan bij een traditie die ook in de Nederlanden ver teruggaat. In de Middeleeuwen ontbrak aan geen enkel vorstelijk hof een of meer hofnarren. De Gelderse hertogen bijvoorbeeld lieten zich amuseren door de 'dwaas' Willem, de nar Gabriel en de 'gek' Claesken. Deze 'gekken' gingen zelfs mee wanneer de hertog zich op reis begaf. Twee keer per jaar kregen ze nieuwe kleding, zot als alle hoffunctionarissen. Een dienaar was speciaal belast met hun verzorging.⁵⁸ Hofnarren konden straffeloos hun werkgevers bespotten of de waarheid zeggen. In zekere zin zijn ze te vergelijken met de filosofen, die deze rol in de klassieke oudheid speelden. In Van Overbekes tijd behoorden hofnarren echter al tot het verleden, tenminste in de Republiek. Aan het stadhouderlijke hof traden wel artiesten op, maar de Oranjes hadden geen hofnar in dienst.

Een figuur die nog wel in Van Overbekes tijd voorkwam, was de nar bij rederijkerskamers. Een beroemde rederijkersnar was Pieter van der Morsch van de Leidse kamer 'De Witte Accolijien', wiens portret zowel door Cornelis van Haarlem als Frans Hals geschilderd is.⁵⁹

In de *Anekdota* komen enkele bekende narren voor: de Duitse Klaas Nar,⁶⁰ de Italiaanse nar Gonella,⁶¹ Pas, een hofnar van de Engelse koningin Elizabeth I, de hofnar van keizer Karel V en Brusquet, de nar van de Franse koning Frans I. Zelfs abten hielden in hun klooster narren en ook daarover is een mop te vinden (810). Gewone hovelingen konden eveneens een reputatie van grappigheid verwerven, zoals de Fransman Clément Marot, die ook bij Van Overbeke opduikt. Over de Bourgondische edelman Gaulard deden eveneens veel anekdoten de ronde, waarvan er enkele in de *Anekdota* zijn opgenomen.⁶²

Dan zijn er nog de reizende narren, van wie Tijl Uilenspiegel de bekendste is en die tweemaal in de *Anekdota* voorkomt.⁶³ Daarnaast gebruikt Van Overbeke narrentypes die niet aan een bestaande persoon gekoppeld kunnen worden, zoals Pasquino en Gringalet. Deze narren of narrentypes kwamen al eerder voor in gedrukte komische boeken.⁶⁴

Ook in andere moppen introduceert Van Overbeke de hoofdpersoon zo dat de goede toon meteen gevonden is. Ze gaan bijvoorbeeld over een 'onbesuisde gekskap' (17), een 'drollige snaak' (2180), een 'olijke kabouter' (721), een 'drollige potsenmaker' (713), een 'brave haan' (2166) of een 'rijke kapstok' (2310). De opgevoerde types passen in een patroon dat in vrijwel alle culturen voorkomt, dat van de 'trickster', die op komische wijze anderen te slim af is.⁶⁵ De 'trickster' maakt gebruik van menselijke zwakheden bij zijn slachtoffers. Hij straft domheid en verwaandheid genadeloos af. De toehoorders lachen de slachtoffers uit; deze ietwat primitieve humor is gebaseerd op leedvermaak.

Met het opnemen van anekdoten over de prins van Oranje, te beginnen met Willem de Zwijger, sloot Van Overbeke aan bij het traditionele genre van snedige gezegden van vorsten. Net als narren stonden vorsten boven de wet. Ze mochten grappen maken en spotten. Dat werd zelfs gewaardeerd. In de Romeinse oudheid had bijvoorbeeld keizer Augustus de reputatie bijzonder gevat te zijn. Behalve Augustus figureren tal van andere keizers en andere heersers uit de Oudheid bij Van Overbeke. Het uit de Oudheid stammende idee dat een vorst scherpzinnig en geestig behoort te zijn, vond in de Renaissance op nieuw weerklank.⁶⁶ Vorsten over wie Van Overbeke anekdoten opnam, zijn onder anderen hertog Karel de Stoutte, keizer Karel V, koning Filips II van Spanje en de Franse koning Hendrik IV. Op dezelfde wijze figureren enkele telgen uit het Oranjehuis, met name prins Maurits, over wie er een tiental anekdoten is te vinden.

Van Overbeke nam ook moppen op die hij zelf heeft bedacht, en anekdoten over eigen belevenissen of voorvallen die hem ter ore waren gekomen. In tijd en plaats is veel in zijn eigen omgeving gesitueerd. In de moppen komen 258 personen voor die identificeerbaar zijn als verwanten, vrienden, collega's, kennissen of op zijn minst als Hollandse tijdgenoten met wie Van Overbeke bekend moet zijn geweest. Deze anekdoten worden stevast verteld als zijnde waar gebeurd. In één geval staat er in de marge zelfs een verwijzing naar het schepenboek van Dordrecht (2342). De *Anekdota* geven veel informatie over de kringen waarin Van Overbeke verkeerde. Omgekeerd biedt die achtergrond tevens de mogelijkheid de *Anekdota* te plaatsen in hun sociale en literaire context.

Een aantal anekdoten speelt in de eerste decennia na 1600. Dergelij-

ke anekdoten kan hij uit familieoverlevering hebben gehoord. Misschien had zijn vader al een anekdotencollectie aangelegd waaruit hij heeft geput. In ieder geval zijn er veel anekdoten over diens leeftijdgenoten, zoals de dichters P.C. Hooft en Roemer Vischer, en de raads-pensionaris Johan van Oldenbarnevelt.

De moppen die spelen in Van Overbeks eigen tijd verwijzen onder meer naar de zoneclips van 1653 (1793), de koude winter van 1659 (950) en de komeet van 1664 (947). Verder is er een mop over een exercitie te paard die prins Maurits van Nassau in april 1665 op het Scheveningse strand wilde houden, maar die niet doorging omdat de Gecommitteerde Raden en de Raad van State het er niet over eens werden wie het kruit zou betalen. Van Overbeke merkte op dat de prins het toch makkelijk kon 'verschieten', dat wil zeggen zowel ver- als voorschieten. Andere moppen betreffen de vredesonderhandelingen met de bisschop van Münster in 1666 (2039) en de oorlog met Engeland in 1665-1666 (341, 394) en weer een andere de Triple Alliantie van 1668 (2125). Een keer vormt de datum zelf de grap: Pieter van Peene, een advocaat, kreeg een brief uit Kleef die gedateerd was 'DatVM CLeve'. Wanneer de hoofdletters als Romeinse cijfers worden gelezen, vormen ze bij elkaar opgeteld het jaartal 1655.

Veel grappen zijn gesitueerd in Amsterdam, Den Haag en Leiden, steden waar Van Overbeke regelmatig verbleef en veel mensen kende. Andere plaatsen die verscheidene malen worden genoemd, zijn Delft, Alkmaar, Haarlem, Rotterdam, Breda, Maastricht en Utrecht.

De stijl van de *Anecdota* kenmerkt zich door bondigheid. De meeste moppen zijn korte dialogen, vaak niet meer dan enkele regels. De *Anecdota* maken daardoor een modernere indruk dan de meeste kluchtboeken. De vraag is echter welke betekenis we aan de stijl moeten toekennen. Schreef Van Overbeke ze bewust zo op; of noteerde hij slechts de essentie van zijn grappen en vormden de *Anecdota* niet meer dan een spiekbriefje voor het geval hij een tafelrede moest houden? De telegramstijl die nu de kracht van een goede mop bepaalt, was voor Van Overbeke misschien niet meer dan een vorm van functioneel noteren. Vaak draait de grap om een woordspeling. Die kan weer leiden tot misverstanden en dubbelzinnigheden. Dikwijls is het een spel met de verschillende talen die Van Overbeke beheerste, waaronder Latijn, Frans en Duits.

De *Anecdota* wemelen van de literaire verwijzingen, van de bijbel tot eigentijdse literatuur. Illustratief zijn de volgende moppen. De eerste betreft de rederijkers en zal in de zestiende eeuw gesitueerd moeten worden. Een zekere Duyck had in 's-Gravenzande een klooster gekocht toen het nog 'infaam' was kerkelijke goederen te kopen. De rederijkers, die nog op hun wagens 'ageerden', lieten een van hun acteurs doen alsof hij moest overgeven. Een ander klopte hem op de rug en riep: 'Duyck, Duyck, gij hebt een klooster in uw lijf.'

De tweede betreft meester Dirck Victorijn, door Van Overbeke een 'drollige schelm' genoemd. Hij kwam eens aangeschoten terug in zijn herberg en op de trap naar zijn kamer zei hij een vers op uit de tragedie *Titus en Aram* van Jan Vos: 'Indien daar duivels zijn die mij tot wredeheid porden, zo zal ik na mijn dood zo wrede duivel worden als...etc.' Hierbij trok hij bovendien 'zo een paar blikken, also hij het tragische representeerde'. Zijn kamer was echter aan een andere man vergeven, die daar rustig lag te slapen, maar nu zijn bed uit stoof en de hele herberg in rep en roer bracht.

Een traditioneel komisch principe is de omkering. Een voorbeeld betreft de boeren in Ouddorp die als ze vrolijk waren, alles verkeerdt om zeiden. Dus als het mooi weer was, zeiden ze dat het regende. Een boer die van buiten kwam, raakte met de 'inboorlingen' in gesprek. Die zeiden dat ze zijn vader goed gekend hadden: dat was een schelm (maar ze bedoelden: een eerlijk man). De vreemdeling snapte het niet, trok zijn mes en gaf de ander een snee over wang. Die riep daarop uit: 'Dat is mis!' Dit is omkeringshumor ad absurdum doorgevoerd. Er spreekt ook enige minachting uit voor dit soort boerse grappenmakerij.

De meeste van Van Overbeks grappen zijn desondanks evenzeer gebaseerd op het op zijn kop zetten van bestaande hiërarchieën, zoals die van man en vrouw, boer en burger, heer en knecht. Soms gaat dat gepaard met staaltjes tijdloze slapstick, bijvoorbeeld in de volgende mop: de knecht van een jonker viel over een sinaasappelschil (bananen kende men nog niet). Zijn meester antwoordde: 'Dat kan ik ook wel, daarvoor heb ik geen knecht nodig.' De knecht zei dat hij makkelijk praten had nu hij het hem had voorgedaan (2258). En vergelijkbaar: Een heer liet zijn knecht twee dure glazen omspoelen. Hij brak er een, het ander bracht hij naar binnen. Toen zijn heer hoorde dat het andere ge-

broken was, riep hij woedend uit: 'Hoe deed jij dat?' 'Zo, mijnheer,' zei de knecht en liet het andere ook vallen (2068). Van dit spel met hiërarchieën zullen we hierna nog tal van voorbeelden tegenkomen.

De tegenstelling tussen eer en oneer, waarvan we reeds zagen hoe belangrijk die was, levert grond voor een omkering waarop talloze moppen zijn gebaseerd. We komen die tegen in de grappen over bedrogen mannen en overspelige vrouwen, maar ook in confrontaties tussen beoefenaren van een bij uitstek eerzaam beroep als advocaat en de bij uitstek 'oneerlijke' beul.

Een andere tegenstelling die telkens terugkeert, is die tussen rein en onrein. Die is te vinden in het grote aantal scatologische grappen. Het grofste voorbeeld is de grap waarin verteld wordt hoe men het beste een varken bedriegt: door hem stromt te voeren die men tevoren heeft uitgezogen. Het beest wordt dan blij gemaakt met de uitgedroogde buitentankant.

Dergelijke humor is niet alleen in de *Anecdota* te vinden, maar ook in gedrukte kluchtboeken. Op de titelprent van *De droeve en blijde wereld* staat een poepend jongetje afgebeeld. Een prent in de bundel *Koddige opschriften* laat zelfs een heel poepend en pissend gezelschap zien. Ook op schilderijen staan vaak poepende figuren afgebeeld, met name als komische noot op wintergezichten. Steeds meer werden deze zaken achter coulissen verborgen. Juist veranderende normen leidden tot onzekerheid, en tot de behoefte aan het maken van grappen om die onzekerheid weg te nemen. Het treffendste voorbeeld is een grap over een 'secret', een privaat. Dat was in Van Overbeks tijd nog een nieuwe luxe in huis. Een Dordtse burgemeester vroeg zich daarom af waarom een orgel een secret (zo noemde men de windlade, het inwendige mechanisme) heeft, terwijl veel aanzienlijke Dordtse huizen er geen hebben. Tegenwoordig zijn poep-en-pisgrappen het domein van kleine kinderen. Ook voor hen hangt dat samen met verschuivende normen: zij leren geleidelijk dat deze aspecten van het menselijk bestaan verborgen moeten worden. De thema's oneerlijk/eerlijk en rein/onrein komen bij elkaar in een grap over een 'stilleveger', een zowel oneerlijk als onrein beroep. De man snoert een bespotter de mond met de opmerking dat hij juist een knappe alchemist is, omdat dankzij hem meest weer spijs en drank wordt (414).

Naar de reden waarom Van Overbeke zijn *Anecdota* schreef kunnen we slechts gissen. Vermoedelijk zijn er verscheidene. Om te beginnen lijkt het alsof hij een traditie van zijn vader voortzette. Er zijn zoveel anekdoten over vrienden en kennissen van Matthijs van Overbeke dat ze wel via een al dan niet schriftelijke familie traditie tot Aernout moeten zijn gekomen. We kunnen ook veronderstellen dat Van Overbeke zijn collectie gebruikte om er op gepaste momenten uit te kunnen putten. Dat werd immers door schrijvers van etiquetteboeken aangeraden. Mogelijk las hij ze voor aan vrienden, misschien was de tekst zelfs bestemd om onder hen te circuleren, net als zijn gedichten en brieven. Maar het is ook denkbaar dat hij een selectie wilde publiceren als kluchtboek. Financieel kon hij daar hogere verwachtingen van hebben dan van zijn psalmberijming.

Dat brengt ons op de vraag in hoeverre de tekst tijdens Van Overbeks leven een publiek karakter had. Opmerkelijk is dat een aantal namen, zeventien in totaal, in geheimschrift is weergegeven. Die moppen waren kennelijk niet voor iedereen bestemd. Slechts een paar namen zijn te achterhalen; enkele zijn te ontcijferen: Cimtilimosqua Ramteg is Constantinus Ranst, een hoog voc-bestuurder tijdens Van Overbeks verblijf in Indië. Egdkzriao David is vermoedelijk Elizabeth Dedel. Maar wie de 'lombardierszoon' Agohti Cogrpolu Ygpdon Hogdopi is, blijft duister. Het geheimschrift zou erop kunnen wijzen dat derden het manuscript mochten lezen, maar dat er toch een grens aan deze openbaarheid werd gesteld.

Andere moppen zijn geheel of gedeeltelijk doorgehaald. Het betreft vooral moppen waarin tijdgenoten met name worden genoemd of waarin seksuele toespelingen staan, en meestal beide. Een aantal van deze moppen komt twee keer voor, een keer gekuist en een keer ongekuist. Mogelijk heeft Van Overbeke het handschrift zelf bewerkt.

Omdat Van Overbeks *Anecdota* nooit in druk zijn verschenen, hebben ze geen invloed gehad op de verdere ontwikkeling van de komische literatuur in Nederland. Maar wel noteerde hij verschillende grappen die nog eeuwenlang werden doorverteld. Zo is er een grap over Cornelis Cuchlinus (1616-1688), schepen in Den Bosch, die de gezonde Brabantse lucht prees. Hij was eens een huilende man van naar schatting honderd jaar oud tegengekomen. Gevraagd waarom hij huilde, antwoordde hij: Mijn vader heeft mij geslagen, en dat al-

leen maar omdat ik geen tijd had mijn grootvader eten te brengen. Deze mop is tijdloos; een variant komt men nog tegen in de bundel *Kopstukken van Godfried Bomans*. Een andere tijdloze grap is de volgende: een gek bindt een touw om zijn middel. Iemand vraagt hem waarom. Hij antwoordt dat hij zich wil verhangen. Dan moet je het touw om je hals doen en niet om je middel, raadt de ander hem aan. De reactie is: 'Dat heb ik al bezocht [geprobeerd], maar ik kan daar geen benauwdheid verdragen' (1562). Deze grap werd tot in onze tijd doorverteld.

Opvallend ten slotte is het gemak waarmee Van Overbeke eeuwenoude anekdoten neerschreef naast moppen die van eigen vinding waren. In onze tijd, waarin humor in hoge mate leeftijd- en generatiegebonden is, maakt dat een merkwaardige indruk.

Autobiografische humor

Aernout van Overbeke heeft in zijn *Anekdota* bijna honderd grappen opgenomen waarin hij zelf verteller of hoofdpersoon is. De meeste daarvan hebben betrekking op specifieke kennissen en situaties en hebben een duidelijk autobiografisch karakter. We kunnen ons afvragen waarom Van Overbeke ze in deze vorm opnam. In welke gevallen en op welke wijze paste hij deze autobiografische stijl toe en welk beeld schetst hij van zichzelf?

In de eerste persoon geschreven humor was geen nieuw verschijnsel in de literatuur. De schelmenroman bijvoorbeeld werd in de zeventiende eeuw vaak ingekleed als autobiografie. Niet zelden begint zo'n boek met een hoofdstuk over 'mijn geboorte', zoals het bekendste Nederlandse voorbeeld, *De vermakelyke avonturier* van Nicolaas Heinsius. In het midden van de eeuw was er al een groep komische dichters die het autobiografische element niet schuwde. Een van hen was Pieter de Neyn, die in 'Op mijn geboorten-dach' onder meer met komisch misprijzen schreef over zijn kostschool.⁶⁷

Ook in Van Overbekes gedichten is het autobiografische element aanwezig. Het is geen toeval dat een van zijn eerste gedichten een 'ei-

gen grafscrift' is, ontstaan toen hij tijdens zijn reis door Europa ziek was geworden, verblijvend bij familie in Frankfurt:

Hier leit begraven Overbeek
die de drommel op een prik geleek
Hij was ras te voet en passelijk mondig
En het liegen dat verstont hij grondig
Maar dat hem gespeten heeft het meest
is, dat hij voor sijn dood niet mondig is geweest.⁶⁸

Een later gedicht met een autobiografische referentie draagt de titel 'Op het verkeren' en handelt over zijn verslaving aan het triktrakspel. In een ander gedicht maakte hij grappen over het proces dat zijn familieleden hadden aangespannen over de erfenis van zijn vader, en waarin hij zelf partij was. Deze gedichten overigens tijdens zijn leven slechts in handschrift en verschenen pas na zijn dood in druk – dit in tegenstelling tot zijn ernstige poëzie. Ook zijn brieven getuigen van zelfspot, zoals het verslag van zijn reis naar Oost-Indië, waarin deze passage over zijn omgang met het scheepsvolk:⁶⁹

Mijn genoegen bestaat er meest uit om 's ochtends met matrozen wat te gaan praten van hun oude boevenstreken, en hoe zij naar Oost-Indië geraakt waren, of, als mij deze hoogdravende discoursesn wat te diepzinnig zijn, dan begin ik met mijn grapjes en grolen, waar zij zich bijna te barsten over lachen. Ben ik het boertenmoe, dan grijp ik mijn viool, en ga ermee zitten voor de grote mast, waar dan gespeeld en gezongen wordt als dol. Aan tabak en arak is er geen gebrek, en dat past ook wel bij de muziek, en 't is een arm dorp waar het niet eens of tweemaal per week kermis is.

Dergelijke zelfspot is regelmatig te vinden bij een groep van burleske auteurs, van wie Willem Godschalk van Focquenbroch de beroemdste was. Het zijn schrijvers die in de loop van de achttiende eeuw niet alleen uit de mode raakten, maar ook een slechte reputatie kregen. Of beter, hun zelf gecreëerde imago keerde zich nu tegen hen. Ze werden met afkeuring afgeschilderd als hoerenlopers, drinkebroers, verkwijsters en, in het geval van Salomon van Rusting, zelfs als sodomiet.⁷⁰

Dat Van Overbeke nadacht over de vorm van zijn *Anecdota*, blijkt uit het feit dat enkele moppen zowel in een persoonlijke als in een anonieme versie voorkomen. Een voorbeeld is een mop waarin een zekere 'vaderlijke Blick', die elders wordt omschreven als 'een verlopen paap', voorkomt.

De eerste versie luidt als volgt: 'Tot Amsterdam wat huishoudende, had ik vaderlijke Cornelis Anastasius de Blick met 2 Brabantse juffrouwen te gast genodigd en alzo ik wat koeljes zat, zeiden zij dat ik in geen goed humeur moest wezen. R[espondet = hij antwoordde]: "Vergeeft mij, ik ben altijd zo stil bij vrijsters, ik kan mijzelf daar wonderlijk wel in dwingen; noch laatst bij een vrijsterje wat familiaar wordende was ik de wijste en wachtte mij wel al te nemen dat ik krijgen kost."'" "Je hield je, denk ik, ..." Wat er daarna volgt, is doorgestreept in een poging het verhaal te kuisen.

De tweede versie, die in een andere bundel is genoteerd, begint als volgt: 'Claes, tot Amsterdam huis houdende, had vaderlijke Blick met 2 Brabantse juffrouwen te gast genodigd...' Hier is de laatste zin echter niet doorgestreept. Ze luidt: "'Je hield je, denk ik," zeide een van de juffrouwen, "of je gek waart, je slachte David en liet het sever door je baard lopen.'" In deze versie bestond kennelijk niet de behoefte de seksuele toespelings weg te laten. De mop wordt nu in de derde persoon verhaald; de hoofdpersoon is een zekere Claes, in wie de goede verstaander echter Van Overbeke herkent. Het is niet de enige autobiografische mop waarvan de clou, mogelijk door Van Overbeke zelf, onleesbaar is gemaakt.

In een ander geval heeft Van Overbeke een grap over zijn zuster anoniem gemaakt door te beginnen met: 'Iemand zeide tegen zijn zuster...' Dezelfde grap komt echter voor in de moppencollectie van zijn vriend Samuel van Hulst, waar de grap in de mond van 'Nout' van Overbeke wordt gelegd: 'Nout zei: "Ma soeur, dat gij juist allenig moest een meisje worden, anders had vader niet als zoons gehad." R. "Ja vaér, j'had er dan altemaal kwalijk aan geweest. Had gij mij niet gehad om 't huis op te houden, gij zoudt gelopen hebben als honden zonder staart." R. "En nu loopt gij als een hond zonder staart"' (f. 23). Van Overbeke voerde in Den Haag inderdaad een gemeenschappelijke huishouding met zijn broers, die bestierd werd door zijn zuster Agatha.

In enkele andere grappen die binnen zijn eigen familie zijn gesitu-

eerd, schuwt Van Overbeke het noemen van namen niet. Maar dan betreft het zijn broers, van wie Hieronymus en Bonaventura herhaaldelijk ter sprake komen. De laatste was bijziend en daarom kon hem eens wijs worden gemaakt dat, nadat de dooi al was ingevallen, er een kind over het krakende ijs liep. Bonaventura begon prompt uit te varen tegen de onverantwoordelijke ouders – niet ziende dat het eigenlijk een hond was. Een andere grap betreft twee neven die door Bonaventura werden opgevoed, maar die zo ongezeglijk waren dat hij overwoog ra werden opgevoed, maar die zo ongezeglijk waren dat hij overwoog ze een tijdje in een beterrij wel vaker werd toegepast, Van Overbekes medie die in de burgerij jr dreigde er zijn moeilijk opvoedbare vriend Constantijn Huygens jr dreigde er zijn moeilijk opvoedbare zoon mee.

De grappen waarin Van Overbeke zelf optreedt, spelen zich meestal af in gezelschappen, tijdens maaltijden, wandelingen, op de Haagse schilderskamer, op bruiloften of bals. Deze moppen beginnen bijvoorbeeld aldus: 'Met ons 7 à 8 tot monsieur Hanneman te gast zijnde'; 'Wij waren buiten met een hoop vrouwen en juffers vrolijk' (401); 'Bij zeker heer op een verkeertje zijnde' (799); 'Ik was op een gastmaal...' (163); 'Capiteyn Guichery op een bal zijnde...' In sommige anekdoten vinden we details over gebruiken, zoals wanneer er op een 'taljoor' [bord] geklopt wordt om te bidden (939), waarna een sterk scatologische grap volgt. Van Overbeke nam deel aan een druk sociaal verkeer met allerlei formele en minder formele bijeenkomsten.

Het gezelschap bestaat vaak uit advocaten en ambtenaren, maar soms spelen de grappen in een wat hoger milieu, waar Van Overbeke kenmerklijk ook thuis was. Zo is er een mop over een ontmoeting met graaf Maurits van de Leek, telg uit een voorname bastaardtak van Oranje-Nassau. Van Overbeke had beloofd om zeven uur met diens hofmeester bij hem in Amsterdam langs te gaan, maar omdat hun verteld werd dat de prins al uitgegaan was, maakten zij een ommetje in de stad. Onderweg kregen zij kwakzalversbriefjes in handen gedrukt met reclame voor kuren tegen geslachtsziekten. Twee uur later troffen ze de prins thuis aan, die zei: 'Die fielebouten zijn in het hoerhuis geweest en nu maken zij ons wijs dat ze ons gezocht hebben, ei, lieve, ziet hier is, 't volk heeft er haar zien uitkomen en daarom deze briefjes gepresenteerd, want zulke lui zijn haar beste klanten.'

Er is vooral veel advocatenhumor: 'Tot meester Jacob Dedel onge-

nodigd te gast zijnde op een avond en mooitjes toetastende berispte mij meester Jacob in iets dat ik zeide, omdat ik kwansuis geen advocatenterm gebruikte hadde. “Ja, ja,” zeide ik, “sum quidem malus advocatus, sed optimus coenator, senator [Ik ben een slecht advocaat, maar een goed eter].” Jacob Dedel (1604-1676) was advocaat voor het Hof van Holland.

Een voorbeeld van een grappige conversatie in deze kring is een gesprek tussen Van Overbeke en de fiscaal Rem van Limburg, die vertelde dat het Hebreuws grotendeels van het Hollands was afgeleid. Samen bedachten ze wel honderd voorbeelden. Zo zou de naam Abimelech, ‘een goed vrouwenman’, betekenen ‘Ey, bij me leg’. En de koning van Basan heette Og, omdat hij zo groot was, en het volk telkens ‘och’ uitriep wanneer men hem zag. Dergelijke taal- en naamgrappen komen veel voor in de bundels.

In enkele moppen heeft Van Overbeke het, net als in zijn gedichten, over zijn geldgebrek, zoals in een gesprek met zijn lotgenoot Steven Groulart, vermoedelijk een zwager van Van Overbeks vriend Jan Spronssen. Groulart versnoopte de helft van zijn resterende kapitaal aan pistachenoten. Van Overbeke kreeg een handvol, waarbij er een niet te kraken bleek. Van Overbeke zei dat hij thans zo gierig was geworden dat hij de noot mee naar huis zou nemen om deze met een hamer of tussen de deur te kraken. Groulart zei echter: ‘Geef hier, ik zal hem met mijn tanden wel kraken, magere luizen bijten scherp.’

Een geliefd thema waren schulden, zoals die aan zijn collega, de advocaat Pieter de Sallengre of aan de Franse kramer François de la Smagge. In het laatste geval vroeg Van Overbeke, nadat hij een scherpe aanmaning had ontvangen, advies aan collega jurist Pieter de Groot. Die vond dat hij de drie jaar oude rekening diende te betalen, hoewel uit de formulering ervan bleek dat Van Overbeke nooit had willen betalen, terwijl De la Smagge blijkens zijn brief nooit verwachtte zijn geld te krijgen. Dezelfde De la Smagge komt voor in Van Overbeks gedrukt ‘proces crimineel’ tegen zijn kies. In een andere mop klaagde Van Overbeke zijn nood aan Christiaan Huygens. Die gaf een opmerkelijk antwoord: Winkeliers schrijven zulke exorbitante rekeningen uit dat hun kinderen jonkers worden, en de onze daardoor Franse kramers moeten worden: ‘Die mogen dan voor ons revanचे nemen en bruijen haar kinders zoals zij, oude duivels, ons gedaan hebben.’ Op dit soort mop-

pen komt elders een variant voor waarin geen namen worden genoemd, maar die wel in Den Haag gesitueerd is, want er wordt gesproken van ‘een Franse kramer in het Halsstraatje’ (1737). In deze straat woonden de chieste kleer- en pruikmakers. Iemand vroeg eens schertsend aan Van Overbeke of hij nog wel door die straat durfde te lopen.

Dat Van Overbeke veel schulden maakte, blijkt uit archiefbronnen; zo is er een grote openstaande lening van de wijnhandelaar Jacques Turenhout, die ook in de *Anecdota* voorkomt. Van een mogelijke speelverslaving, zoals hij in een gedicht beschreef, vinden we niets terug in zijn moppen, of het moest de anekdote zijn waarin Van Overbeke en de eerder genoemde Groulart zich boos maakten, omdat een kaatsbaan bezet werd gehouden door lieden die ze vergeleken met onkruid: ‘Je kunt z’er met geen nijptang uit trekken, zo diep als zij wortelen.’

Verschillende grappen hebben betrekking op zijn Indische reis en verblijf aldaar (166, 331, 216, 464). Wanneer Van Overbeke wordt uitgelegd dat het Maleise woord ‘tabé’ zoveel betekenis heeft, reageert hij door op te merken: ‘Dan is de Neerlandse taal veel edelder, daarom kunt gij niet alleen deze voorgenomde significatiën, maar zelf[s] alle dingen door ‘t A.B. zeggen’ (70). Een andere mop heeft betrekking op een huwelijk dat hij op 17 april 1672 op Kaap de Goede Hoop bijwoonde (464).

Een van de zaken waarover Van Overbeke zich in Indië moest buigen, was de bestrijding van de illegale handel. Of dat prettig werk was, valt te betwijfelen. Een mop heeft betrekking op een op 28 mei 1669 – de datum wordt precies vermeld – door de Raad van Indië, het hoogste gezag, uitgevaardigde wet, waarbij de Raad van Justitie werd belast de wetten (plakkaten) aangaande de particuliere handel strikt toe te passen. De particuliere handel, buiten de voc om, was nu juist een groot probleem. Toen Van Overbeks hospita hem vroeg of de Compagnie hem ook gratis kaarsen ter beschikking stelde voor het geval hij’s avonds processen moest doornemen, antwoordde hij: ‘De Heeren hebben ’t niet gaarne, die nauwe onderzoeking. Het is haar genoeg dat wij blindelings na de plakkaten doen’ (216).

In de *Anecdota* doet Van Overbeke ook verslag van zijn confrontatie met Engelse oorlogsschepen op de thuisreis: Toen ‘bruiden al onze schepen op 5 na op de loop, onder andere het schip “Da Vidloplitamrueg” [De Voorzichtigheid], daar schipper op was Conradus Lanspassaet.

Thuis komende, vroeg mij zijn oom: "Hoe heeft onze Conradus al gemaakt?" Het antwoord luidde: 'Hij heeft geschoten dat men horen noch zien en kost [kon]. Achteraf werden enkele kapitels van lafheid beschuldigd, waaraan hier wordt gerefereerd.

Zijn voc-tijd bleef ook na zijn terugkeer onderwerp van gesprek, bijvoorbeeld met Jan Spronssen, die hem vroeg of hij geen zin had weer naar Indië te gaan. Daarop antwoordde Van Overbeke dat hij het in Holland inderdaad wel erg koud vond. Spronssen zei daarop dat hij toch nergens kon aarden, want als hij het warm kreeg, trok hij gewoon zijn kleren weer uit. Spronssen en Van Overbeke lijkten een komisch duo te hebben gevormd – de eerste komt verschillende malen als grappenmaker voor in de *Anecdota*, en samen treden ze op in de collectie van Samuel van Hulst.

Van Overbeke bleef ongehuwd, maar over zijn relaties met vrouwen komt hij diverse malen komisch uit de hoek. In twee moppen refereert hij aan de 'blauwtjes' die hij had gelopen, eerst bij 'Marta Weeglupigido', een nicht van Nicolaas van Vlooswijk, daarna bij een juffrouw Van Loo – helaas zijn beide moppen getroffen door (zelf)censuur. Een andere mop betreft juffrouw 'Ignafodrz David', vermoedelijk Isabella Dedel, de dochter van de president van het Hof van Holland, die Van Overbeke bij vlagen 'dan gunstig, dan hatig is'. Deze Isabella Dedel zou een buitenechtelijk kind van Aermouts vriend Constantijn Huygens jr hebben gekregen.⁷¹ In een andere mop is het juffer 'Martha Vipeski' die vanwege een 'vodderij' boos op Van Overbeke wordt – helaas is ook haar naam verhuuld en de woordenwisseling door censuur getroffen.

Als practical joker schildert Van Overbeke zich af in een mop waarin hij enkele mensen bij zich te eten nodigt en op hun aandringen een 'vaste dag' afspreekt. Wanneer het bezoek op die dag arriveert, wordt er geen maaltijd opgediend: het is immers een 'vasten-dag' (514, 1441). Het autobiografische karakter lijkt hier slechts in dienst te staan van het woordspel. Bij een andere gelegenheid is de al genoemde Rem van Limburg het slachtoffer. Van Overbeke liet hem een gouden dukaton zien waarop een handje als muntmeestersteken stond. Van Overbeke vroeg hem wat dat handje daar deed. Nadat Van Limburg en anderen lang hadden misgeraden, kwam het antwoord: 'Niemandal doet het daar, want het staat stil.' Een variant op dit grappe circuleert nog steeds in het mondelinge circuit.

1. Portret van Aernout van Overbeke door Jan Maurits Quinkhard (1688-1772) naar onbekend voorbeeld.

2. Portret uit *De Rijnj-werken van wijlen den heer en meester Aernout van Overbeke* (1678).

3. De toneelspeler Jan Meerhuysen, beter bekend als Jan Tamboer, gravure naar schilderij door Barend Graat, ca 1655.

4. De Italiaanse priester Arlotta vertelt een grap, schilderij van Baldassarre Franceschini (1611-1689?).

5. Engelse heren hebben pret op het frontispice van het kluchtboek *The City Jester*.